

DOROTA HORCZAK
POZNAŃ

Aksjologiczne nacechowanie temporalności ‘własnej’ i ‘obcej’ w powieści Iwana Szmielowa *Drogi niebiańskie*

Życie i literacka aktywność rosyjskiego prozaika Iwana Szmielowa, wpisane w kontekst zawiłych losów pisarza pierwszej fali porewolucyjnego uchodźstwa, a zarazem w ciąg ważkich dokonań artystycznych dwudziestego wieku, naznaczone były głęboką nostalgią i retrospektywnie ukierunkowaną refleksją nad ojczyzną, uwikłaną w skutki dziejowego zamętu. Emigracyjny dorobek twórcy „powieści duchowej”¹ jest nasycony obrazami minionej, przedpaździernikowej Rosji, wspominatej z perspektywy czasu przeżywanego na obczyźnie. Z literackiego przekazu Szmielowa wyłania się filozoficzno-aksjologiczna zaduma nad przyczynami historycznego dramatu i odniesienie do kulturowych źródeł przyszłego odrodzenia kraju. Refleksja pisarza nie pozostała bez rezonansu w bliskich mu duchowo kręgach diaspory i nadal pozostaje obecna w naukowo-badawczym dyskursie współczesnych interpretatorów jego prozy. Jak zaznacza Tatiana Machnowiec:

мысли, возникающие над книгами Шмелева, созвучны размышлениям наших современников о судьбе России, о русской ментальности, о ценностях, с утратой которых теряется национальный характер. Эти ценности связаны с вековыми традициями. Сопоставление с ними творчества православного писателя помогает его пониманию, одновременно напоминая о месте в русской культуре давних традиций².

Dwa wyraźnie zaznaczone w kompozycyjno-treściowej warstwie wektory czasowe – przeszłości oraz teraźniejszości – specyfikują i aksjologicznie różnicują elementy rzeczywistości historycznej, psychologicznej

¹ А. П. Черников, *Проза И. С. Шмелева: концепция мира и человека*, Калуга 1995, s. 290.

² Т. А. Махновец, *Концепция мира и человека в зарубежном творчестве И. С. Шмелева*, Йошкар-Ола 2004, s. 3.

i duchowej, zaprezentowane w utworze *Пути небесные* (utwór nie był tłumaczony na język polski). Na swoistość temporalnego ukształtowania świata przedstawionego znacząco wpłynęły wewnętrzne i zewnętrzne okoliczności, towarzyszące wieloletniej pracy Iwana Szmielowa nad powieścią. Bolesne doświadczenia osobiste, narodowe i ogólnoswiatowe, jakie zbiegły się w tym biograficznym przedziale czasowym, koncentrowały świadomość twórcy wokół konceptów, układających się w ciąg temporalny: „utraćta” – „śmierć” – „koniec”. Czas współczesny prozaikowi, wartościowany negatywnie jako ‘obcy’, został przeciwstawiony pozytywnie waloryzowanej przeszłości, zilustrowanej w tekście literackim jako czasoprzestrzeń ‘bliska’, ‘droga’ i ‘własna’.

Mając przecucie, że pisze ostatnie pokaźne dzieło, pisarz pragnął je uczynić literackim przesłaniem o przekrojowej tematyce. Traktując twórcze słowo jako „testamentowe”, nadał powieści rangę podsumowania dorobku artystycznego, przez co wzmocnił doniosłość podejmowanej problematyki. Jakkolwiek cała twórczość emigracyjna Szmielowa oscyluje wokół motywów związanych z ojczyzną, to jednak *Пути небесные* miały być przykładem najbardziej rozbudowanego, panoramicznego obrazu Rosji sprzed wydarzeń październikowych, jako tła przemian społeczno-historycznych, sprzyjających wybuchowi rewolucji, która doprowadziła do definitywnego rozdzielenia dziejów Rosji na dwa historyczne etapy: „do” i „po” roku 1917. Nie przypadkiem więc, w zamyśle całości zamierzonej jako utwór czteroczęściowy, znajdowało się przedstawienie Rosji w przełomowych momentach jej historii końca XIX i początku XX wieku, oraz związanej z tą historią problematyki odchodzenia rosyjskiej inteligencji od prawosławia w stronę racjonalizmu i materializmu³. Wskazane zamierzenia artystyczne tłumaczą znaczenie, jakie w utworze przydaje się historycznemu wymiarowi temporalności.

Pierwszy tom powieści (wydany w 1936 roku) jest zarazem ostatnią książką Szmielowa, napisaną przed śmiercią żony Olgi i bezpowrotnie zamyka, niezmiernie ważny dla autora, etap życia rodzinnego. To bolesne doświadczenie odcisnęło znamię także na poetyce utworu: *Пути небесные* obfitują w symbolikę oraz religijno-filozoficzne konotacje pojęcia „czasu”, służące aksjologicznym rozważaniom o ludzkim życiu w perspektywie ponadczasowości.

Praca nad drugą częścią (1947) zbiegła się z dramatycznym w historii powszechnej, czasem wojny światowej, naznaczonym negacją humanitarnych wartości, co przywołuje wspomnienie paralelnej, ciemnej strony

³ Пор. Ю. А. Кутырина, „Пути небесные”. Заметки к третьему ненапечатанному тому, [w:] И. С. Шмелев, *Собрание сочинений*, Москва 2001, t. 5, s. 460.

rosyjskiej historii, jaką była wojna domowa. Czasy naznaczone klimatem rewolucyjnej i wojennej niepewności, kruchości życia oraz bezwzględnej brutalności człowieka, podlegają u pisarza zdecydowanie ujemnej waloryzacji (jaskrawym przykładem oceny okrucieństwa „czasu wojennego” jest nasycony tragizmem i apokaliptycznymi obrazami końca świata opis krymskich scen wojny domowej, zawarty w eposie *Солнце мертвых*). Iwan Szmielow nie jest jednak katastrofistą i jego „wieszczę słowo”, stanowi literacko-filozoficzną przeciwwagę dla historycznych okoliczności, w jakich rodziło się ostatnie dzieło rosyjskiego emigranta. Z właściwą sobie umiejętnością wpisywania w historię ludzką ponadczasowych wartości, wykorzystując zabiegi temporalne, twórca wprowadzał światło nadziei w mroczną rzeczywistość współczesnego mu świata. Doświadczenia krytycznych lat, determinujące percepcję dziejów Rosji w porządku linearnym, zostały przez Szmielowa artystycznie spożytkowane w celu ukazania sposobów przezwyciężenia dramatycznych następstw dziejowej zawieruchy. W powieści *Пути небесные* autor umiejętnie wykorzystał chwyt retrospektywnego powrotu do Rosji przedrewolucyjnej, do zasadniczych wartości tamtych czasów (zwłaszcza duchowego piękna prawosławia), by przywołać obraz utraconej ojczyzny w czasach i „barwach” jej świetności, a w tym liryczno-poetyckim ujęciu prefiguratywnie generować wizerunek przyszłości. Pisarz wierzył w możliwość odnowy i w świetlaną przyszłość kraju (porównywalną ze świetnością minionej epoki), co wyraża jego przekonanie:

духовный подъем России грядет – и будет невероятной мощности, освободит в ней скованные силы, так я чувствую свой народ. Я знаю его и верю, ибо иначе не может быть. Россия – будет!⁴

Iwan Szmielow nie idealizuje przedrewolucyjnej rzeczywistości. Metaforycznie ilustruje ją za pośrednictwem obrazu zindywidualizowanych losów postaci literackich, uwikłanych w złożone sytuacje życiowe, przechodzących przez trudne zmagania i krytyczne wręcz doświadczenia. Czynniki te nie zdeterminowały jednak ich historii definitywnie: wchodząc na drogę duchowego oczyszczenia i uwznioślenia, Daria Korolewa i Wiktor Weidenhammer stopniowo osiągają wewnętrzną harmonię, szczęście i dobrobyt. Aksjologiczne znaczenie biograficznego czasu postaci me-tonimicznie charakteryzuje i antycypuje historyczny, religijny i społeczny proces odrodzenia Rosji oraz „restytucję” trwałych, ponadczasowych wartości. Motyw przywrócenia „utraconego raj” jest rozwinięty w klu-

⁴ Сут. за: А. П. Черников, *Лику жизни. Калужские страницы творческой биографии И. С. Шмелева*, Калуга 2002, s. 139.

czu duchowości prawosławnej, podkreślającej wagę cierpienia jako drogi wiodącej od śmierci ku nowemu, duchowo odrodzonemu życiu. Procesualność, włączająca losy indywidualnych bohaterów w ogólnonarodowe dzieje, staje się w analizowanym utworze czynnikiem waloryzującym czas historyczny w powieści.

Znaczenie odwołania się do historycznego *chronosu* wzmacnia się w Szmielowowskiej twórczości dzięki osobistemu doświadczeniu duchowej drogi oraz „ценностям, обретенным писателем в осмыслении пережитого”⁵. Z perspektywy współczesnego pisarzowi chronotopu Rosji bolszewickiej oraz Europy jako miejsca wygnania, naznaczonego wrogością i obcością, twórca odwołuje się do bliskiej emocjonalnie oraz ideowo przedrewolucyjnej przeszłości. Podkreślając znaczenie minionej epoki, Iwan Szmielow sytuje wątki fabularne w realnym, pozaliterackim kontekście. Tej zasadzie przyporządkowany został w powieści duchowej sposób kreowania głównych bohaterów, wzorowanych na niefikcyjnych prototypach. Wiktor Weidenhammer był krewnym żony Iwana Szmielowa i większość zdarzeń z jego życia została zobrazowana w postaci literackiej. Bazując na materiałach rodzinnego archiwum, pisarz zachował korelację czasową pomiędzy wątkiem bohaterów literackich a kalendarium życia ich prefigurantów. Adekwatnie do realiów, ramy czasowe wspólnej historii Darii i Wiktora zawierają się w przedziale między marcem 1875 roku a końcem lipca roku 1877. Paralelnie zostały też przedstawione motywy okalające sekwencję zdarzeń, tworzących wątek głównych postaci, czyli spotkanie inicjujące ich znajomość, oraz tragiczna śmierć Darii. Powiązanie fabularnego i historycznego ciągu czasowego uwypukla specyfikę „czasu subiektywnego”, na który składa się proces wewnętrznych przemian w życiu każdego z bohaterów. Kategoria czasu, przeżywanego subiektywnie, łączy się w powieści z wartościami duchowo-etycznymi i podlega aksjologicznej ocenie. Waloryzacja dokonuje się dyskretnie, poprzez semantykę stosowanych przez podmiot literacki zabiegów temporalnych. Jednym z nich jest wzmiankowane wyżej zastosowanie paralelizmu obrazowego między drogą postaci-protagonistów i drogą Rosji, sprawiające, że specyfika „czasu bohaterów” na sposób przenośny wartościuje „czas historyczny”. We wskazanej analogii zawiera się też odautorska percepcja i hierarchizacja dwójstej struktury rzeczywistości: zewnętrznej, widzialnej, oraz wewnętrznej, istniejącej w świadomości bohaterów⁶. Równoległość rozszerza się konse-

⁵ Ibidem.

⁶ Zob. Л. В. Хачатурян, „Пути небесные”: И. С. Шмелев о духовном романе, [w:] И. С. Шмелев и духовная культура православия. IX Крымские международные Шмелевские чтения, ред. В. П. Цыганник, Симферополь 2003, s. 115.

kwentnie na wymiar materialny i duchowy całego świata przedstawionego. Dla Szmielowa pierwszoplanowe znaczenie miało doświadczenie duchowe, zdobywane przez naród na przestrzeni wieków, poza którym, jak uważa Lubow Chaczaturian, życie skazane jest na zagładę⁷. Utwór *Пути небесные* odsłania przed czytelnikiem ten wewnętrzny wymiar w scenach ilustrujących zawiłą duchową wędrówkę Darii i Wiktora, której kierunek i cel wyznaczają wartości dobra, miłości i wiary. Nie tylko przeszłość narodowa i teraźniejszość, obecna w wewnętrznych doświadczeniach bohaterów, współlistnieją w czasoprzestrzennym układzie dzieła, także wymiary historyczności i wieczności przecinają się ze sobą i zbiegają aż do pełnej interferencji, uwypuklając w ten sposób nierozdzielne współlistnienie sfery antropologicznej i teocentrycznej. Swoistość utworu jako powieści duchowej wyraża się w deskrypcji duchowo-religijnych aspektów ludzkiej rzeczywistości, wpisanej w ramy historycznej czasowości. Temporalność, stanowiąca komponent psychologicznego aspektu życia człowieka, zastosowana przez Szmielowa w funkcji środka artystycznego, pozwala wyjaśnić wymiar historyczny przez ponadczasowy i wieczny. Wartość tak pojmowanego „czasu antropologicznego” podkreśla się w utworze dzięki różnego rodzaju powtórzeniom i symbolice temporalnej⁸, czy to w warstwie narracyjnej, poprzez wielokrotne przywoływanie znaczących punktów czasowych, jak na przykład „marcowa noc”, czy też w planie świata przedstawionego, jak sekwencje znaczeniowo antynomicznych wydarzeń moskiewskich i ujutowskich, groźnej zamieci i kojącej wiosny, hucznych, wystawnych balów i cerkiewnej liturgii. Przeciwwstawne aksjologicznie wycinki czasu, układające się w biegunowym porządku temporalności ‘własnej’ i ‘obcej’, tworzą łańcuch sytuacji kształtujących wewnętrzną drogę bohaterów.

Ostatnia książka Szmielowa – *Пути небесные* – nie została zakończona i fakt ten odcisnął swoje znamię na strukturze całego utworu, w tym oczywiście na konstrukcji czasu jako kategorii współtworzącej semantykę dzieła. Każda z dwóch napisanych części powieści zawiera w sobie wiele odniesień i zapowiedzi wydarzeń przyszłych wobec czasu fabularnego, dzięki czemu czytelnik otrzymuje informacje znane na płaszczyźnie świata przedstawionego jedynie narratorowi, obserwującemu przedstawianą historię z zewnątrz, z dużego dystansu czasowego (co zostało uwypuklone w części pierwszej), czy wręcz z perspektywy ponadczasowej (dzięki intensyfikacji filozoficznej refleksji w części drugiej). Takiej percepcji służy dyskretne prowadzenie narracji włączającej komentarze bohaterów, przy-

⁷ Литература русского зарубежья („первая волна” эмиграции: 1920-1940 годы), ред. А. И. Смирнова, Волгоград 2003, т. 1, s. 77.

⁸ Zob. Н. А. Николина, *Филологический анализ текста*, Москва 2003, s. 124.

taczane w formie mowy niezależnej, co upodabnia formę relacjonowania zdarzeń do techniki punktów widzenia. Wspomnienia Wiktora Weidenhammera i zapiski Darii Korolewej, przeplatające się ze zdaniami opowiadającego, nie współbrzmia czasowo z planem narracyjnym, nie są też wzajemnie jednoczesne, gdyż o notatkach Darii Wiktor dowiaduje się dopiero po jej śmierci. Dokonuje się tu temporalne rozdzielenie linii fabularnych, bowiem narrator sytuuje prezentowaną historię w czasie przeszłym, jako wspomnianą i opowiedzianą mu przez Wiktora. Zapiski Darii zamieszcza niemal równoległe z przedstawieniem jej życia, zmniejszając dystans czasowy między faktami i jej bardzo osobistymi, emocjonalnymi komentarzami, co przybliży refleksję Daszy do osi czasu teraźniejszego powieści. Słowa Wiktora przytacza natomiast w dwojakiej formie: zapowiedzi zdarzeń lub ich oceny z perspektywy *post factum*. Zabieg czasowego zróżnicowania wypowiedzi narratora i postaci dynamizuje fabułę powieści, zaś narratorska aktywność Darii i Wiktora przydaje tej dynamice znaczenia „przekraczania teraźniejszości” i drogi ukierunkowanej na „kiedyś”, czy to w konkretnej przeszłości, czy w nieokreślonej przyszłości. Wybrana przez autora forma narracyjna sprzyja głównie temu, aby wielostronnie, tj. zewnątrz i wewnątrz naświetlić życiowe drogi bohaterów⁹, cechy charakteru każdego z nich, a także przeobrażenia, jakie się w nich dokonywały w czasie wyznaczonym ramą fabularną utworu.

Retrospektywna refleksja Weidenhammera odnosi się w wielu momentach do sytuacji, które nie zostały włączone w dwie pierwsze części książki. Powstałe stąd interwały jako miejsca niedookreślone, w które obfituje dzieło Szmielowa, w sposób niezamierzony stają się zaczynem ciekawej, otwartej struktury. Jej ogólny sens, w dużej mierze kształtowany przez osobiste przeżycia, spostrzeżenia i wyznania bohaterów, okazuje się równie istotny, jak funkcje poszczególnych zdarzeń. Strukturowa „niekompletność” znamionuje uniwersalny i ponadczasowy charakter tematyki podjętej w literackim dyskursie, realizującym dążenie twórcy, by „в художественных образах и картинах воссоздать сложный путь человека к духовному возрождению и спасению”¹⁰. Przyporządkowana temu zamierzeniu organizacja wypowiedzi podmiotu literackiego pozwala odczytywać wątki postaci w perspektywie ogólnoludzkiej, natomiast obec-

⁹ А. П. Черников, *Проза И. С. Шмелева...*, s. 292.

¹⁰ *Idem, Лики жизни...*, s. 114.

ność 'głosów'¹¹ postaci jest formą autoprezentacji ich indywidualnej przestrzeni duchowej i religijnej.

Daria i Wiktor, przedstawieni z psychologiczną wiarygodnością w doświadczeniu walki duchowej, usytuowani zostali w kulminacyjnym momencie ich wewnętrznych zmagania, z przełomowym znaczeniowo „czasem nocy”. W odautorskiej koncepcji istoty oraz natury konfliktu wewnętrznego decydująco jawi się „понимание внутреннего мира личности как антиномии: борьбы Божеского и дьявольского, света и тьмы, святости и греховности”¹². Pole semantyczne pojęcia „ciemność”, za pomocą którego określa się w binarnej charakterystyce biegun ‘wrogości’ i ‘obcości’, ma w utworze religijno-etyczne konotacje, ewokowane tytułami rozdziałów *Темное счастье*, *Грехопадение*, *Дьявольское поспешение*, *Помрачение*, które w semantykę ciemności włączają także demonologiczne znaczenia.

Motyw nocy, który w formie kompozycyjnej pierścieniowości rozpoczyna i kończy prezentację wspólnych dziejów głównych postaci, stanowi punkt zwrotny w przekroczeniu i przewyciężeniu sytuacji „bezdroża”:

с того часу жизнь их получает путь. С того глухого часу ночи начинается «путь восхождения» в радостях и томлениях бытия земного¹³.

Metafora nocy staje się synonimem przełomu i wyjścia ku rzeczywistości antynomicznej wobec niej, wyrażonej artystycznie za pośrednictwem symboliki solarnej. Powszechnie wykorzystywana w literaturze duchowej polaryzacja nocy/ciemności i światła/jasności, jednoznacznie kojarzona z przeciwległymi biegunami stanów psychicznych, postaw etycznych, czy doświadczeń religijnych człowieka, w tekście Szmielowa współgra semantycznie z opozycyjnym uszeregowaniem ciągów zdarzeniowych moskiewskiego oraz ujutowskiego chronotopu. Odnosząca się do kategorii temporalności metaforyka, przypisana poszczególnym toponimom, służy aksjologicznej deskrypcji antroposfery, egzemplifikowanej prezentacją duchowych stanów Darii i Wiktora. Dla bohaterów utworu *Пути небесные* opuszczenie moskiewskiej czasoprzestrzeni z dominującym w niej ‘czasem wrogim’ jest momentem granicznym, czasem radykalnej zmiany i początkiem drogi ku ‘czasowi przyjaznemu’, w powieściowej metaforze ilustrowanemu przez chronotop Ujutowa (z semantyką słowa уютно = przy-

¹¹ Zob. E. I. Орлова, *Образ автора в литературном произведении. Учебное пособие*, Москва 2008 [online], http://www.journ.msu.ru/study/handouts/texts/orlova_obraz_av... [10.08.2012].

¹² Н. А. Николина, op. cit., s. 88.

¹³ И. С. Шмелев, op. cit., s. 439.

jemnie, przytulnie]. Dominantą staje się tu pora letnia. Ujutowski świat, z ikonograficzną paletą barw świata przyrody, z dominacją słonecznego światła, na sposób przenośny obrazuje kategorię czasu eschatycznego. Tytułowe *niebiańskie drogi* symbolizują w tym kontekście proces duchowego uwznioślenia, wertykalnego ukierunkowania wędrówki życiowej bohaterów. Równocześnie synonimizują aczasowość i znamionują sferę wieczności. Perspektywa ponadczasowa pełni funkcję swoistego 'punktu odniesienia' dla wartościowania czasu historycznego, zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym.

W literackim tekście Iwana Szmielowa rysuje się ideał życia postrzeżanego w kategoriach ładu i równowagi, osadzonego na tradycjach rosyjskiego prawosławia. Zestawiając kontrastowo duchowe światło przeszłości z mroczną rzeczywistością współczesnego mu świata, pisarz utrwala w narodowej świadomości pozytywny obraz dawnej ojczyzny, przypominający o uniwersalnych duchowych źródłach, z których czerpała Rosja przedrewolucyjna. Zachowanie obrazu Rosji przedpaździernikowej jest dla autora wewnętrznym nakazem pamięci, która jest istotną kategorią moralną w prozie rosyjskiego emigranta¹⁴.

Podmiot literacki przywołuje wspomniane wydarzenia czasu historycznego przez pryzmat ich oceny, refleksyjny styl odautorskiej wypowiedzi. W jego koncepcji bytu przeszłość, terażniejszość i przyszłość trwają nierozłącznie¹⁵, dlatego zgodnie z zobrazowaną w temporalnych conceptach, aksjologiczną hierarchizacją, budowanie życia powinno opierać się nie na kruchości bieżącej chwili, lecz na trwałym fundamencie duchowych tradycji i zwróceniu się ku nieprzemijającym wartościom Prawdy, Dobra i Piękna¹⁶, jako kluczowym w dodatniej lub ujemnej waloryzacji czasu antropologicznego: „subiektywnego” (indywidualnego) i „historycznego” (społecznego). Autorską pozycję odzwierciedla nadto metaforyka tytułowego, czasoprzestrzennego motywu „wędrówki ku niebu”, wykorzystanego przez Szmielowa dla aksjologicznej komparacji chronotopów przeszłości i przyszłości, na zasadzie przeciwwagi wobec terażniejszości. Egzystencja bohaterów, zgodnie z sugestią zawartą w tytule powieści, jest naznaczona dynamiką drogi jako wewnętrznej procesualności, naznaczonej przewyciężaniem wielu dysonansów, układających się na linii 'obce' – 'swoje', wyznaczonych semantycznie temporalnością. Dzięki aktualizacji owych różnora-

¹⁴ Zob. *Литература русского зарубежья...*, s. 80.

¹⁵ А. П. Черников, *Специфика художественного времени и пространства в романе И. С. Шмелева „Лето Господне”*, [w:] *И. С. Шмелев и русская литература XX века. III Крымские Шмелевские чтения*, ред. В. П. Цыганник, Алушта 1994, s. 7-8.

¹⁶ *Ibidem*.

kich aspektów i wymiarów czasowych w życiu Darii Iwanowny i Wiktora Aleksiejewicza powieść *Пути небесные* antycypuje proces duchowego odrodzenia Rosji. Ten artystyczny zabieg przywodzi także współczesnego odbiorcę artystycznego dyskursu Szmielowa do „aksjologicznej zadumy” nad istotą i sensem życia człowieka, a także nad aktualnością historycznych procesów, tendencji i zdarzeń, specyfikujących dzieje narodów.

SUMMARY

**The axiological significance of a temporal opposition between
'own' and 'foreign' temporal space in the novel
Пути небесные by Ivan Shmelev**

The temporal structure of the novel *Пути небесные* by Ivan Shmelev directs the reader's attention to the significant universal spiritual values of pre-revolutionary Orthodox Russia. "Bright Past" that is axiologically positively assessed, constitutes the opposition to the tragic time of Revolution and World War II. The title motif of the spiritual way illustrates the interior process of the main characters Victor and Daria, and metaphorically prefigures Russia's path to its future revival.